

BAZI ERMENİ ALİMLERİNİN TÜRK DİLİ VE KÜLTÜRÜ ÜZERİNE SAMİMÎ İTİRAFLARI

Yrd. Doç. Dr. Zeynelâbidin MAKAS*

Tarih sahnesine çıktıklarından beri Türkler'in kaç devlet kurdukları hakkında bugün bile müsteşrikler mutabakata varamamışlardır. Yazının icâdından evvelki döneme ait dil, tarih ve edebiyatımız hakkındaki bilgiler de birçok milletlerde olduğu gibi henüz tam mânâsıyla açıklık kazanamamıştır. Bunlara sözlü mahsûllerle kazıların yardımıyla yaklaşılmaya, hatta netice almaya çalışılmaktadır. Kullandığımız alfabelerin sayısı literatürde beş olarak bilinir. Ancak kısa süreli kullanıp, mahdut sayıda eserler verdiğimiz alfabeler bu sayının dışında tutulmuştur. Yine hiç bir destanımız son merhâlesini tamamlamamış, yani yazıya geçirilmemiştir. Kırgızlar'ın Manas Destanı hariç. Onun da teşekkül tarihi yakın olup, manasçılar aracılığıyla günümüze kadar gelebilmiştir.

Bir milletin devlet kurabilmesi için, öncelikle halk olmaktan kurtulup, millet olma şuûruna erişmesinin gerektiği bilinen bir gerçek. Hele bir millet birkaç devlet kurabilmişse, bu, o milletin tarihinin kadimliğiyle millet olma şuûrunun fitratında varolduğuna işaret eder. Oğuz Kağan Destanı'nda Oğuz'un gerçekleştirmeye çalıştığı, hatta yarı müphem vasiyet ettiği "cihan ülküsü" bunun en belirgin delillerinden birisidir. Devlet kuran bir milletin tabiatıyla millî dili, buna bağlı olarak millî kültürü de olmalıdır. Dil ve kültür, devletin kaderine paralel olarak iniş - çıkış gösterebilir. Ancak her iki durumda da işlenme söz konusu olduğu için yenilenme ve gelişme vardır. Kendisini yenileyip, gelişme özelliğine sahip olan bir dil ise, tabii olarak kültürün zenginleşmesine zemin hazırlayacağı gibi, doğrudan doğruya yardımcı da olacaktır. Zenginleşip cazip hale gelen dil ve kültürün ise haliyle müşterisi çıkar. Müşteriler ise yakın çağa kadar daha ziyâde komşular arasından çıkmıştır.

(*) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Böl.

Tarihin takip edilebilen devrinden itibâren Ermeniler'in değişmez komşuları Türkler olmuştur, denilebilir. XI. yüzyıla kadar üç yönden Ermeniler'in komşusu olan Türkler, 1071'den sonra yön sayısını dörde çıkarmış, yani batıdan da Ermeniler'e komşu olmuştur. Türk çemberi içinde kalan Ermeniler, kendilerine dâima iyi niyet besleyen bu tabîi komşularıyla çeşitli münâsebette bulunmak, her türlü alış - verişi yapmak durumunda idi. Kültür alış - verişi ise, daha çok yüksek kültürden pirimitif kültüre doğru olmuştur. Pek tabîi olarak Ermeniler de gelişmiş ve zengin olan Türk dili ve kültüründen bazı şeyleri alacaklardı ve nitekim bunda tereddüt etme gereğini bile duymadılar. Çünkü bu komşu, defâlarca denenmiş ve her seferinde de kendilerinden olumlu not almıştı.

Ermeniler eski dillerini grabar (kilise dili) olarak adlandırırılar. Bu dili XI, hatta XIII. yüzyıla kadar kullanmışlardır. Gramer özellikleri itibarıyla da Hint - Avrupa dil ailesine mensuptur. XI. yüzyıla kadar Ermenilerin kullandıkları grabarcanın değişip, yerine Türk dilinin yapısının özelliklerini taşıyan ašharabarcanın (Ermeni halk dili) yerleştirilmesinin sebebini ne olabilir? Bu nev'î sorular sadece bizim zihnimizi meşgul etmiyor. H. Acaryan, Ermeni Dilinin Tarihi adlı eserinde grabarcanın bazı Avrupa dilleriyle aynı aileden olduklarını ispat için birkaç cümleyi misâl göstermiştir.

Grabarca : (Eski Ermeni Kilise Dili)

Gördüm kuşu ki ötüyordu üstünde ağacın.

Fransızca :

J'ai vu l'oiseau qui chantait sur l'arbre.

(Kuşu gördüm ki, ağacın üzerinde ötüyordu.)

Rusça :

Ya videl ptitsu kataraya pela na dereve.

(Kuşu gördüm, ötüyordu ağacın üstünde.)

Ašharabarca : (Ermeni Halk Dili)

Ağacın üstünde öten kuş gördüm.

Türkçe :

Ağacın üstünde öten kuşu gördüm⁽¹⁾.

Misâlde görüldüğü gibi sentaks yönünden grabarca fransızca ve rusça gibi dillere, ašharabarca ise türkçeye daha yakındır. Acaryan, bu yakınlaşmanın sebebini de sormaktadır :

(1) Acaryan, H. Ermeni Dilinin Tarihi, C. II, Yerevan 1961.

"Ermeni dilinin kuruluşundaki değişiklik neden meydana gelmiştir? Neden Ermeni dilinin kuruluşu onunla aynı aileden olan lâtinçe, grekçe, fransızca, arapça, asorruca ve hatta kürtçenin dil kuruluşuna uygun olduğu halde, o, birdenbire bunlardan uzaklaşarak türkçe'nin gramer kuruluşuna yakınlaşmıştır? Bu yakınlaşma ve uyuşma tesâdüfî midir? Ermeni dilindeki yapı değişikliğine sebep nedir?"(2).

Bir dilin kendisini bir başka dilin yapısına adapte edebilmesi için asırlara ihtiyaç vardır. Ermeni dilindeki bu değişme, ani olmamıştır. Türkçe'nin ermeniceye tesiri VII. yüzyılda başlar. Demek oluyor ki, M.S. VII. yüzyıldan önce de bu iki millet birbiriyle komşu olmuştur. Zira mevzû dil olunca, tesirde bile anîlik olmamalıdır. Bu bakımdan Acaryan'ın suallerini hayretle karşılamamak gerekir. Nitekim bu soruların bir kısmına yine Ermeni âlimleri bî-teraf cevap vermeğe çalışmışlardır. Muasır Ermeni edebiyatının banilerinden Haçatur Abovyan bu hususta şöyle demektedir :

"... Bizim yeni dilimizin (aşharabarcanın) yarısı türkçe ve farsça kelimelerden ibârettir... Bu diller halkımızın ağızına o kadar tatlı gelmiştir ki, millet kendi dilini bırakıp, türkü, masal, darb-ı mesel gibi türleri türkçe söylemektedir."(3)

Abovyan'ın da ifâde ettiği gibi ermenice, türkçenin sâdece yapısını benimsememiş, aynı zamanda ondan birçok kelime de almıştır. St. Nazaryan ise Abovyan'la aynı görüşü paylaşmakta, hatta daha gerçekçi davranmaktadır. "... Muasır ermeni sâdece bol miktarda türkçe kelimeler kullanmakla kalmıyor. Fikrini Türk gramer şekilleriyle ifâde ediyor, hatta türkçe düşünüyor(4)." Gazaros Ağayan ise bu görüşlere iştirâk ettiğini şu şekilde beyân etmektedir : "Ermeni dili gramer yönünden türkçeye çok benzer... Ermeni halkı, özellikle de muğennîler-(şarkı-türkü-okuyanlar) türkçeyi öğrenmekte zorluk çekmemektedirler. Türkçe bunların sanki ana dilidir(5)." Aynı müellif, Arutyun ve Manvel adlı romanında roman kahramanlarının şu gerçekleri dile getirmelerine zemin hazırlar. "Çok okuyan Türkleşir(6)." "O kadar Türkleştin ki, öz atanın haçını bile tanımadın(7)."

Ermenileri Türklere bu derece yaklaştıran, hatta Ağayan'ın diliyle söylersek Türkleştiren sebep acaba nedir? Bîteraf bir şekilde bu sorunun

(2) Acarcan, H. *Ermeni Dilinin Tarihi*, s. 191, Yerevan 1951.

(3) Abovyan, Haçatur. *Ermenistanın Yaraları*, s. 80 - 81, Yerevan; Haybedhrad, 1959.

(4) Nazaryan, St. *Eserleri*, C. I, s. 28.

(5) Ağayan, Gazaros. *Eserleri*, C. II, s. 232, Yerevan; Haybedhrad 1962.

(6) Ağayan, Gazaros. *Eserleri*, C. IV, s. 120.

(7) a.g.e. s. 121.

cevabını vermeğe çalışırken, yine ermeni âlimlerinin bir takım itiraflarına ve bazı vesikalara müracaat edeceğiz. Seksen mahallesinde Türkler'in yaşadığı **Gence**(⁸) **Ahtnâmesi**'nde şöyle bir kayıt vardır :

"Biz (Türkler) burada veya başka yerlerde yaşayan ermenilere zarar verilmesine göz yumamayız. Yeter iki onlar her yerde huzur içinde yaşasınlar. Biz, bu hususta kendi kendimize söz vermiş, ant içmişiz. Bu andımız ise, taş üzerine oyulmuş gibi dâimdir."⁽⁹⁾

Tabiatıyla ermenileri türklere, Türk dili ve kültürüne yakınlaştıran, hatta tâbir câizse bir döneme kadar hayran bıraktıran başka sebepler de olmalıdır.

Azerbaycan'ın dünyaca tanınmış şairlerinden Bahtiyar Vahabzâde'nin *Derin Katlara Işık* adlı eserindeki *Keçmişe Bir Bakış* başlıklı makalesinde şöyle bir ifade vardır : "Ermenice yazan âşıklar bile Türk şiir vezni olan hece vezninin bu veznin yedili, sekizli, onbirli, ondörtlü, ve onbeşli olanlarını alıp, bunları yazdıkları koşma, geraylı (sekizli koşma), dübeyt, muhammes, vs. gibi türlerde kullanmışlardır. Yine eski ermenicede kâfiyeli kelimeler olmadığından halk gusanları (âşıkları) kâfiye için Türk dilinden istifâde ederlerdi(¹⁰)."'

Günümüzdeki Türk-Ermeni münasebetleri nazârı dikkate alınca, Bahtiyar Vahabzade'nin bu görüşü bitaraf olarak düşünülebilir. Oysa sözü Ermeni âlimlerine verince, Vahabzâde'nin görüşü yadırganmıyor. Vahabzâde'nin 1986'da dediğini Ermeni âlimi M.H. Abekyan 1940'ta şöyle söylemişti : "Klâsik grabarda hayreni (mâni, halk türküsü) şiiri kâfiyesiz yazılırdı. Çünkü bizim dilimiz kâfiye yönünden fâkirdir. Dilimizde hem kâfiyeli kelimeler azdır. Şifahi halk edebiyatında kâfiye XI-XII. asırlardan sonra yükû bulmağa başladı. Halk nağmelerini (türkülerini) yaratanlar kâfiye bulmak için kendilerince çok iyi bilinen Türk diline müracaat ederlerdi(¹¹)."

"Elimizde muhtelif varyantları ile 1700'e yakın dörtlük vardır. Ancak bedbahtlık şurasındadır ki, dilimiz kâfiyeli kelimeler yönünden fâkirdir. Kâfiyeli kelimeler mahduttur. Bundan dolayı halkımız çoğu zaman sırf kâfiye için tanış olduğu türkçeye müracaat etmiştir(¹²)."

(8) Kafkasya'nın dördüncü büyük şehri olup, ahâlisi Türktür. Yeni adı Kirovabad olarak değiştirilmiştir.

(9) *Ermeni - Fars Münâsebetleri Hakkında*, s. 88, Yerevan 1927.

(10) Vahabzade, Bahtiyar. *Derin Katlara Işık*, "Geçmişe Bir Bakış", s. 280-281, Yazıcı Neşriyatı, Bakü 1986.

(11) Abekyan, M.H. *Halk Gusanlarının Mahnıları*, s. 19, Yerevan 1940.

(12) Abekyan, M.H. *Halk Nağmeleri*, s. 34 - 35, Vağarsabad 1904.

Abeğyan, 1700 dörtlüğe yakın ermeni hayreninin ermeni halkı tarafından türkçe vücûda getirildiğinden müteessir olsa da ortada değişmez bir gerçek vardır. O da Türk dilinin zengin ve kullanılışlı oluşu, ermenilerin de bu dili benimsemesi. Bu durumu ermeni tarihçisi Leo şöyle ifade ediyor: "Âşıklar için masal ve şiirlerde tasvir edilen hayatı ifade etmek için, Türk dili, ermeni halk lehçelerinden daha akıcı, daha mânâlı ve daha zengindir⁽¹³⁾."

Mevzû âşıklardan açılmışken, sözü yine ermeni âlimlerine vermek istiyoruz. "Ermeni âşik yaratıcılığının az bir hissesi, hatta demek olur ki, ehemmiyetsiz bir hissesi bizim (ermenî) edebiyatına aittir. Onların (âşıkların) büyük eserlerinin ekseriyeti ise türkçedir⁽¹⁴⁾."

Türk dili sâdece âşıklarla nağmekârlara mı tesir etmiştir?

"Azerbaycan Türkçesi bizde o kadar yaygınlaşmıştır ki, bu dili kadınlar ve çocuklar bile kolayca anlamaktadırlar⁽¹⁵⁾."

"Ermeni halkı, özellikle nağmekârları için türkçeye sahip çıkmak ve bu dilde okumak pek zor olmamıştır. Şimdi bile Türkler'den çok uzakta bulunan ermeni köylerinde dahi çok güzel türkçe konuşulmaktadır. Sanırsınız ki, bu dil (türkçe) bir ermeni için yabancı bir dil değildir⁽¹⁶⁾."

"Sık sık misâfir gittiğim evlerde yahut caddeden geçerken bütün dikkatimi halkın daha çok hangi meseleye merak sardığı, daha çok neden haz duyduğu mevzûunda topluyordum. Ve çoğu zaman şunu gördüm ki, halk, toplantı yerlerinde veya cadde ve sokaklarda kör bir âşığı öyle can kulağıyla dinleyip, ona isteyerek para ve hediyeler veriyor ki, bu manzarayı tasvir etmek mümkün değildir. Âşıksız ve sâzendesiz meclislerde yemek yenilmesi câiz sayılmazdı. Konuşulan dil, dâima Türkçe idi⁽¹⁷⁾."

Ermeni âşıkları sadece türkçe eserler vermekle kalmayıp, mahlaslarını, hatta adları bile Garagin Levonyan'ın dediği gibi türkçe kelimelerden seçmişlerdir. "Bizim hatırladığımız âşıkların adları türkçe olduğu gibi, onların yazdıkları şiirler de türkçe olmuştur⁽¹⁸⁾."

(13) Leo, *Ermeni Tarihi*, C. III, s. 1072, Yerevan 1946.

(14) a.g.e. s. 1072.

(15) Abovyan, *Haçatur. Nahaşaviğ (Alfabe)*, s. 48, Yerevan 1940.

(16) Ağayan, *Gazaros. Eserleri*, C. I, s. 147, Yerevan; Haybedhrad 1962.

(17) Abovyan, *Haçatur, Seçilmiş Eserleri*, C. I, s. 9, Yerevan 1947.

(18) Levonyan, *Garagin, Ermeni Âşıkları*, s. 133, Aleksandrapol (Gümrü/Leninakan) 1892.

"Ermeni âşıklarının sazla terennüm ettikleri makamların çoğusu Türkler'den alınmıştır. Ben, ermenilerin sâkin oldukları birçok yeri gezmişim. Dâima hâlis ermenice olan birşey duymağa çalışmışımdır. Maalesef bu arzum şimdiye kadar yerine gelmemiştir⁽¹⁹⁾."

G. Tarverdyan'ın Ermeni Âşıkları eserine Gazaros Levonyan'ın yazdığı mukaddime de bu hususta dikkate değerdir. "Geçmişte (XVII - XVIII.) asırlarda bizim âşıkların ekseriyeti Azerbaycan Türkçesi ile eserler vermişlerdir. Hatta birçok meşhur âşığımız ermenice bir tek şiir dahi yazmamıştır⁽²⁰⁾."

Şunu ayrıca belirtelim ki, müellif 400'e yakın ermeni âşığını tesbit etmiş, bunlardan yalnızca 20 - 25'i tanesinin ermenice şiirler yazdıklarına şahit olmuştur⁽²¹⁾. Tarverdyan'ın türkçe eserler veren meşhur âşik olarak nitelendirdiklerinden biri de Keşişoğlu Davut'tur⁽²²⁾. Meselenin ehemmiyeti açısından âşığın hayatından kısa bölümle bir koşmasını vermeği uygun buluyoruz.

Asıl adı Davud Yerşyan olup, 1804'te Gürcistan'ın Borçalı kazasının Şemşülde köyünde doğmuştur. İki yaşında iken çiçek hastalığına yakalanır ve gözlerini kaybeder. Bu hadisenin üzerinden çok geçmeden babasını yitirir. Annesi onu Şulaver yakınlarında bulunan Aşkoprü köyündeki yakınlarının yanına götürür. Davut, burada annesini de kaybeder. Dokuz yaşında Âşık Seyran'ın çırağı olur. Ondandır saz ve söz dersleriyle birlikte Keşişoğlu mahlasını alır. Davut, an'aneye sadık kalarak, 22 yaşında Surp Karapet (Cenkli Pir) pirini ziyâret etmek için Muş'a gider. Yolculuğu sırasında Kars'ta Âşık Tüccarı ile karşılaşır ve onu mat eder. Erzurum'da Bedr Allahverdi adlı bir âşığı yener. Yerli âşıklar ona Zaruri mahlasını verirler. Davut, Surp Karapet'i ziyâret ettikten sonra, bir müddet Anadolu'yu dolaşır ve İstanbul'a gider. İstanbul'da bir Türk âşığı ile tanışır. Tanıştığı bu âşik, onu padişah Sultan Mahmut II'ye takdim eder. Keşişoğlu, irticâlen padişaha bir methiye söyler. Sultan Mahmut onun bu maharetine hayran kalır ve kendisine birçok kıymetli hediyelerle birlikte Şevkî mahlasını verir. Keşişoğlu saz havası onun adıyla anılır. Ayrıca Keşişoğlu adlı halk hikâyesinde de onun mâceraları anlatılmaktadır. Bazı kayıtlara göre 1872, bazılarına göre de 1876'da öldüğü söylenir. 22 yaşından itibaren Anado-

(19) Nalbandyan, M. Eserlerinin Tam Külliyyatı, s. 276, C. I, Yerevan 1945.

(20) Tarverdyan, G. Ermeni Âşıkları, s. V, Yerevan 1937.

(21) a.g.e. S. 19.

(22) Daha ziyâde Azerbaycan Türkçesi ile şiirler yazan ve bunları çeşitli meclislerde sazları eşliğinde terennüm eden ermeni âşıklarının sayısı 400'e yakındır. Sadece Keşişoğlu mahlasını kullananların adedi dokuzdur.

lu'da yaşamış ve ermenice şiir yazmamıştır. Bu son cümlecığı A. Aharonyan da tastik etmektedir. "Efsus ki, Keşişoğlu'nun bütün şiirleri hâlis türkçe'dir⁽²³⁾."

Türk sultanının bir ermeni âşığına gösterdiği yakın alâka taktire şâyandır. Bu hüsniniyete aynıyle karşılık vermeğe çalışan Keşişoğlu'nun hâlis türkçe ile yazdığı koşma ise şöyledir :

Vara vara kime edim şikâyet
Ehl-i tabib gerek bile derdimi.
Artıra artıra o çark-ı felek
Dönderdi deryâyâ, sele derdimi.

Ağlarım, sızlarım, eylerim figân,
Akar gözlerimden âb-ı ireğan;
Çünkü bu diyârda bulunmaz derman
Daha ne getirim dile derdimi.

Bir günü bu felek belimi büker,
Bir gamze çekiben sinemi söker,
Ne gergedan, ne ner, ne maya çeker
Götürüp verseler file derdimi.

Keşişoğlu eder fâni dünyada,
Arttı gam - hicrânım hadden ziyâda;
Çünkü bana verdin ay bâr-i hüdâ
Daha verme özge kula derdimi.⁽²⁴⁾

Keşişoğlu Davut, türkçe şiirler yazan ermeni âşıklarından sâdece birisi. M. Abeğyan'ın dediği gibi türkçe eser vücuda getirme işi belirli bir döneme ait olmamıştır. "Gusanlar (âşıklar)-sâzendeler düğün ve merâsimlerde âdeten, çoktan beri Türk diliyle okumuşlar, şimdi bile sık sık okumaktadırlar⁽²⁵⁾."

Garagin Levonyan, Azerbaycan (Türk) şiirinin ermeni halkı arasında önemli mikyasta yayılmasında Türk musikisinin önemli rol oynadığını kaydeder⁽²⁶⁾. Levonyan'la aynı görüşü paylaşamıyoruz. Çünkü beste, güf-

(23) Aharonyan, A. Sürmelinin Halk Nağmeleri, Azgaprakan Handes, II. Kitap; s. 324-325, 1897.

(Sürmeli, 2/3'ü misâk-ı milli sınırlarımız dahilinde kalan Sürmeli Çukuru'dur.)

(24) Ramazanov, Yusuf, Azerbaycan Dilinde Yazıb - Yaradan Ermeni Aşığları, s. 73 - 74, Bakû 1977.

(25) Abeğyan, M. Kadim Gusan Halk Nağmeleri, s. 18.

(26) Levonyan, Garagin. Eserleri, s. 35, Yerevan 1963.

teden sonra gelir. Yani önce söz, sonra saz. İlk tesir, dil. Diğer taraftan ermeni halkı ve onun temsilcisi olan âşıklar, sâdece manzum türleri almakla kalmamışlar, nazım - nesir karışımı olan halk hikâyeleriyle tamamen nesre dayalı nev'ileri de almışlardır. Halk hikâyeleriyle masal ve atasözleri bunların başında gelir.

"Bizim âşıkların nazım - nesir karışık olan hikâyeleri yoktur. Bunlar ancak ve ancak türkçedir... Böylece Aslı ve Kerem, Şah İsmayıl, Âşık Garip, Köroğlu, vs. halk hikâyelerini âşıklarımız esas itibâriyle Azerbaycan Türkçesi ile anlatır ve oradaki türküleri de bu dilde söylerler. Bu hikâyelerin ermenicesi daha doğrusu tercümeleri veya tebdilleri vardır... Köroğlu'nun da çok şiirleri bizim âşuglar tarafından Azerbaycan Türkçesi ile okunur⁽²⁷⁾." Antonyan'ın adlarını zikrettiği hikâyeler, her seferinde bir kısım ilâvelerle ermeni âlim ve âşık - şairleri tarafından ermeniceye tercüme edilmiştir. G. Ağayan, Köroğlu ile ilgili gelişmeyi şöyle dile getirmektedir: "... Köroğlu'nun şöhreti bizim ülkemizin her yerinde ve her milletin arasında yayılmıştır. Türkler onu Türk, Kürtler Türk, Ermeniler ise onu Türkleşmiş Ermeni kabul ederler. Bütün milletler onun şiirlerini kendi dillerinde okurlar. Ermeniler ise, bazan türkçe, bazan da kürtçe okurlar. Çünkü ermeni âşugları mukaddes ermeni dili (grabar) dünyevî şiirler okumağı, sevgi ve kahramanlığı tarif ve tasvir etmeğı günah sayar. Lâkin devrimizin ermeni âşugları bu düşünceden sıyrılıp, Köroğlu'nun şiirlerini sâdece ermeni dilinde (ahşarabar) okumakla kalmayıp, türkçe olan şiirleri bile ermeniceye çevirmişlerdir⁽²⁸⁾."

Garagin Levonyan, Âşuglar ve Onların Sanatkârlığı adlı eserinde ermeni âşuglarının üç ayrı mektepten yetiştiklerini kaydeder. Levonyan İstanbul'u üçüncü mektep kabul edip, bu mektebin 1730 - 1870 tarihleri arasında faaliyet gösterdiğini bildirerek, Nicumî, Şakirî, Rumanî, Artinî, Keşişoğlu, vs. gibi âşıkları bu mektebe dâhil eder. Sonra da şöyle der: "Bu mektepten yetişen âşuglar türkçe yazmışlardır. Bunlar üzerinde Fuzûlî, Nef'î, Bakî ve diğer meşhur Türk şairlerinin tesirleri büyük ölçüde olmuştur⁽²⁹⁾."

Ermeniler sözlü ve yazılı nev'ilerin yanısıra Türk âdetlerinden de istifade etmişlerdir, "Damad tarafından gelini götürmeğe gelen görücü ka-

(27) Antonyan, G. Ermeni ve Azerbaycan Halkının Edebi Alâkaları, s. 70 - 71, 190 - 191, Azernesr, Bakû 1955.

(28) Ağayan, Gazaros. "Köroğlunun Kılınç", Taraz, No: 4, 1893.

(29) Levonyan, Garagin. Âşıklar ve Onların Sanatkârlığı, s. 37, Yerevan 1944.

dınlar kız evine vardıklarında türkçe 4-5 hayren (mani, türkü) okuduktan sonra methiyeler söylerlerdi. Bunların hepsi türkçe idi ve adına da şiir diyorlardı⁽³⁰⁾."

Türk atasözlerinden azamî derecede istifâde eden ermeni yazarlarının başında hiç şüphesiz Berc Broşyan gelir. Yazar, Sos ve Vartiter (1860) adlı eserinde 150, Güvercinler'de 50, Çörek Meselesi'nde 150, Dava Çiçeği'nde 100, Bğde'de 50, Huno'da 40, Şahen'de 30, küçük hikâye ve masallarında 40 olmak üzere bütün eserlerinde 600 atasözünden istifâde etmiştir. Meselenin dikkate değer bir yanı ise atasözüne başvurmak mecbûriyetinde kalan kimsenin, atasözünü söylemeden evvel "Türk diyor", "Türk'ün dediği gibi", "Türk demiş" gibi ifâdeleri kullanmasıdır.

Mani, mısralarındaki hece sayısının azlığı, cinaslı oluşu ve kıt'aların müstâkilliğinden dolayı ezberlenmeğe müsâit olduğundan, ermeni halkının en çok istifâde ettiği edebî nev'ilerimizden birisi olmuştur. Bu tür, ermeni halkı arasında o kadar yaygınlaşır ki, Haçatur Abovyan gibi âlimler ermenice maniler koşmak zarûretini duyarlar. "Bayatıları (mani) o maksatla yazmışım ki, meclislerde ve sofrâ başlarında bunları Türkseyak (Türkvari) okuyorlar. En iyisi şudur ki, ermeni, bunları ermenice söylesin ve dili gitgide güzelleşsin. Çünkü mani ve türküden başka hiç bir şey dili bu denli güzelleştiremez⁽³¹⁾."

G. Antonyan ise bu durumu Ermeni ve Azerbaycan Halklarının Edebî Alâkaları adlı eserinde şöyle değerlendirir: "... Azerbaycan darb-ı meselleri, türkü ve manileri ermeni halkı arasında uzun müddetten beri yayılmıştır. Haçatur Abovyan, Ermenistanın Yarası romanında ve diğer eserlerinde Azerbaycan halk şiirine, bayatı (mani), atasözü ve darb-ı mesellerine geniş yer vermiş ve Azerbaycan bayatlarına benzer ermenice birçok bayatı yazmıştır. Bunların Azerbaycan poeziyasıyla alâkali olduklarına şüphe yoktur⁽³²⁾."

Mani kendisiyle birlikte ağıtı da getirmiş, ermeni halkı ölü gömmeye merâsîmlerinde bile tamamen Türk âdetlerine uymak lüzûmunu duymuştur. Berc Broşyan'ın Sos ve Vartiter romanında derder (keşiş) Harutyun'un karısının, kocasının mezarı başında söylediği aşağıdaki ağıt, birçok cihetten dikkate değerdir:

(30) Canikyan, Y. Ağna Köhnelikleri, s. 114, Tiflis 1895.

(31) Abovyan, Haçatur. Boş Vaktin Eğlencesi, s. 9, Yerevan 1955.

(32) Antonyan, G. Ermeni ve Azerbaycan Halklarının Edebî Alâkaları, s. 49, Azernesr, Bakü 1955.

Ermeni telâfuzu ile

Yaşildir başn ordak,
Ėalamdır kaşn ordak,
Cut geđtin, takya geldin
Hani yoldaşın, ordak?.(33)

Bir başka kadının cevabı ağıtı ise şöyledir :

Yaşildir başm manm,
Ėalamdır Ėaşm manm,
Avcınn Ėolu şınsın
Vurdi yoldaşı manm.(34)

Türkçe

Yeşildir başın ördek,
Kalemdir kaşın ördek,
Çift gittin, yalnız geldin
Hani yoldaşın, ördek?!

Yeşildir başım benim,
Kalemdir kaşım benim,
Avcının kolu sınsın (kırılınsın),
Vurdu yoldaşım benim.

Broşyan, ağıtın icrâsıyla ilgili olarak ayrıca şu bilgileri de vermektedir. "... Onlar (kadınlar) hıçkırarak ağlayıp, Türkvari bayatı (mani, ağıt) söylerler. Diğer kadınlar da onlara iştirâk edip, "ah, ah" diyerek, sessese verip hıçkırarak ağlarlar. O kadar çok ağlarlar ki, sesleri tutulur(35)."

Broşyan'ın verdiği bu malûmatı değişik yıllarda derlemeler yaptığımız İğdir'daki yaşlı kadınların söyledikleri teyid etmektedir. I. Dünya Savaşı ile onu müteâkip İstiklâl Savaşı sıralarında açlıkla karşı karşıya kalan bölge halkı kadınlarından halen hayatta olan Hacı Lâle - kendisi annemdir - ölen ermeniler için boğaz tokluğuna ağıt yaktıklarını, genellikle Türklerden daha zengin olan Ermenilerin ağıt söyleyen kadınların çocukları için bile yiyecek verdiklerini söylemektedir.

Tarihin derinliğinden kopup gelen bu dostluk, hatta zaman zaman tek vücut olup, başka milletlere karşı ortak savunma hattı oluşturan bu iki milletin şıpesinden çıkan şair ve ediblerin eserlerinde işlenen değişmez mevzû olmuştur. Meselâ Azerbaycan'ın meşhur edibi Celil Mehmetkuluzade Kamańça (Kemençe) adlı piyesinde böyle bir konuyu işlemiştir. Eserde Haydar, Şirzad ve Şirali adlı yakınlarının ermeniler tarafından katledilmesi üzerine, ermenilere karşı düşmanlık duyguları besleyen Yüzbaşı Kahraman'ın intikâm plânlarını Bahşı adlı bir ermeni kemençe ustasının çaldığı parçalar değiştirir. Yüzbaşı, esir aldığı bu ermeniye azâd eder.

Celil Mehmetkuluzâde gibi müsbet düşünen ermeni mütefekkirleri de vardır. Azerbaycan Türkçesi ile ermeni alfabesiyle yayınlanan Davet-

(33) Broşyan, Berc. Sos ve Vartiter, s. 154, 1860.

(34) a.g.e. 155.

(35) Broşyan, Berc. Eserleri Külliyyatı, C. I, s. 161, Yerevan 1962.

Koç adlı bolşevik gazetesinin 4. sayısında Suren Hakverdiyan'ın Mehebbet adlı Azerbaycan Türkçesi ile yazdığı şiir, ermeni harfleriyle yayınlanır. Şair, iki kardeş milleti dostluk ve barışa şu mısralarıyla dâvet eder :

İster isek bizler yahşı gün sürek
Lâzımdır ki, ürek üreye vererek.
İster isek hılas olak belâdan
Sizlik, bizlik gerek çıksın aradan.

Gel gardaşım dost olak,
Her hetâdan kurtulak;
Gardaşlığla geçirilen
Günleri yada salak.⁽³⁶⁾

Asırlardan beri birbirleriyle gayet iyi geçinen bu iki millet arasındaki ilişkilerde XX. yüzyılın başlarından itibaren -aralarına kara kedi girmişçesine- bir bozulma görülmektedir. Çeşitli kaynaklardan tâkip edebildiğimiz kadarıyla Türkler'in, Ermeniler hakkındaki düşüncelerinde menfi bir değişikliğin olmadığı müşahâde edilmektedir. Nedense ermeniler aynı samimiyeti gösterememektedirler. Netekim çeşitli hadiseeler bunun delilidir. Meselâ 1960'lı yıllarda şimdiki Ermenistan arazisindeki Metsamor'da yapılan kazılar sonucu bulunan sikkelerdeki yazıların M.Ö. XIX ilâ XVIII. yüzyıl öncesine ait Hayas/Hayes (Ermeni) hiğeroglif yazısı olduğunu, buraların çok eskiden beri ermeni yurdu olduğunu, Türkler'in sonradan gelip bu yerleri istilâ ettiklerini ermeni âlimleri iddiâ ederler. Bu buluntulara, senelerce hatırı sayılır seviyede kendi matbuatlarında yer verdikten sonra, iddiâlarının tastiki için bulunan yazılı sikkeleri Moskova'daki ilmi heyete gönderirler. İlmî heyet raportörlerinden meşhur Rus âlimi Prof. İ. Pictrovskin "Redaksiyaya Mektup" başlıklı mektubunda raporun özetini şöyle verir :

"Matsamor buluntularındaki yazılarla ilgili asıl hakikat şudur ki, bu yazılar ermeni âlimlerinin iddiâ ettikleri gibi M.Ö. XIX. asra değil, M.S. XIX. asra aittir. Bu yazılar Hayas hiğeroglifiyle değil, kûfi hattıyla ve Azerbaycan Türkçesi'yyledir. Ve ne gariptir ki, yeni yazı kâşifleri arap harfleriyle yazılmış olan bu yazıları sağdan sola doğru okumaları gerekirken, soldan sağa doğru okuyarak, gerçeklerle uzaktan -yakından alâkası bulunmayan fantastik uydurmalara girişmişlerdir. Sikkeler ise XII ile XIII. asır Azerbaycan Atabekleri devrine aittir⁽³⁷⁾."

(36) Davet-Koç, S. 4, 7 Haziran 1906.

(37) Bu mektup ve rapor Ermenistan Akademisi'nin yayın organlarından ~~Dil ve Edebiyat Dergisi'nin 54. sayısının 302 ve 303. sayfalarında~~ Revan'da 1971'de aynen yayınlanmıştır.

Böylelerine verilecek en doğru ve en etkili cevabı Mihail Nalbandyan gibi sağduyu sahibi Ermeni mütefekkirleri vermişlerdir. Nalbandyan, dostluğu zedelemeğe kalkışanlar hakkında şöyle der: "... O, takriben kırk yaşlarındadır. Muhtelif kitaplar okumak, başlıca zevkleri arasındadır. O, kendisini daima büyük vatanperverlerden birisi olarak görmüş, şimdi de görmektedir. Niye görmesin ki?! Bir insanın kendisini vatanperver gibi göstermesi çok zor bir iş midir? Ben, bunu başka milletler için değil, sâdece bizim ermeniler için söylüyorum. Çünkü kendisini bir vatanperver ilân edip, şöyrete ulaşmak, başka milletler için ne kadar güç ise, bizim halk için de o kadar basittir. Acaba niçin? Çünkü bizim halkımız nerede bir gurûltülü ibâre duyarsa, güşe-i uzletine çekilip, vatanperverlik plânları kurmağa çalışır. Şöhret heveskârları milletimizin iyi yanlarını görüp, milletimizi övmeye başlarlar. Milletimizin kusurlarını görmedikleri gibi, ona toz kondurmağa kalkışanlara da yani gerçekleri dile getirenlere sert bir dille karşı koyarlar. Sonra da halkımıza hitâben "bütün ömrünü ermenistan halkı için gurbette geçiren bir zavallının, gurbetteki kabrini mukaddes mezar ilân etmeyelim mi?" der. İşte böyle bir adam - ah, acı hakikât - saf halkın nazarında hürmet kazanıyor. Sonra da karnını (göbeğini) sıvazlaya sıvazlaya, bıyıklarını tımarlaya tımarlaya bizlerden bile saygı bekler. Bizden uzak dur utanmaz, yalancı ve şerefsiz herif! Biz, senin hangi gayeye hizmet ettiğini çok iyi bilmekteyiz⁽³⁸⁾."

Nalbandyan gibi müsbet düşünenlerin artması temennisiyle.

---

(38) Nalbandyan, Mihail. **Seçilmiş Felsefi, İctimât-Siyasi Eserleri**, "Ölümlerin Sorgusu", s. 182 - 183, Moskova 1954.